

 <https://orcid.org/0000-0003-1869-1885>

Joanna Trzópek-Paszkwicz
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
e-mail: j.trzopek@uj.edu.pl

 <https://orcid.org/0000-0003-3199-483X>

Roksana Ulatowska
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
e-mail: roksana.ulatowska@uj.edu.pl

SPOŁECZEŃSTWO OBYWATELSKIE W ROZUMIENIU UCZNIÓW KRAKOWSKICH SZKÓŁ ŚREDNICH

Abstract

Civil society as understood by students of Kraków secondary schools

The main objective of the present study is to learn about the understanding of civil society among the students of Kraków's secondary schools. A school is an institution that, apart from teaching and creating space for students' learning, performs other social functions, including socialisation and development of subjectivity. School is the first community in one's social life that can be a space for the development of social, democratic and civic competences. The starting point is learning about students' mental models regarding the construct of civil society. Qualitative research was conducted among 308 secondary school students from the city and Commune of Kraków. The young generation understands civil society as consisting of active citizens who create an engaged, independent, goal-oriented community. However, our research shows that this concept is understood differently and that this understanding needs to be debated and constructively discussed among young citizens. The authors also set a practical goal of developing recommendations for schools on how to support students' civic participation.

Keywords: educational leadership, students' social involvement, civil society

Streszczenie

Celem głównym badania jest poznanie rozumienia społeczeństwa obywatelskiego przez uczniów krakowskich szkół średnich. Szkoła to instytucja, która poza nauczaniem i tworzeniem przestrzeni dla uczenia się uczniów pełni inne funkcje społeczne, w tym socjalizacyjną i rozwoju podmiotowości. Szkoła to pierwsza wspólnota życia społecznego, która może być przestrzenią dla rozwoju kompetencji społecznych, demokratycznych i obywatelskich. Punktem wyjścia jest poznanie modeli mentalnych uczniów w zakresie konstruktów społeczeństwa obywatelskiego. Przeprowadzono badania ilościowe wśród 308 uczniów szkół ponadpodstawowych z miasta i gminy Kraków. Młode pokolenie rozumie społeczeństwo obywatelskie jako aktywnych obywateli, którzy tworzą zaangażowaną, niezależną wspólnotę ukierunkowaną na cel. Badania pokazują, że to pojęcie rozumiane jest różnie i wymaga deliberacji i konstruktywnej rozmowy wśród młodych obywateli. Autorki postawiły także cel praktyczny, jakim było wypracowanie rekomendacji dla szkół dotyczących sposobów wspierania aktywności obywatelskiej uczniów.

Słowa kluczowe: przywództwo edukacyjne, zaangażowanie społeczne uczniów, społeczeństwo obywatelskie

Wprowadzenie

Rozwój myśli nad społeczeństwem obywatelskim prezentują dwa nurty filozoficzne – republikański i liberalny. Zgodnie z modelem republikańskim i myślą Arystotelesa człowiek realizuje się przez aktywne uczestnictwo w życiu publicznym, przez co może być prawdziwie wolny. *Zoon politikon* to człowiek z natury stworzony do życia we wspólnocie i państwie, współrządzający *polis*. Dla Arystotelesa państwo jest równocześnie społeczeństwem, gdzie obywatel może realizować pełnię szczęścia. Cyceron stwierdza, że państwo to rzecz publiczna (*res publica*), oparta na sprawiedliwości, rozumianej jako dobro wspólne, wykraczające ponad pojedyncze, partykularne interesy. Marsyliusz z Padwy zwraca uwagę, że wspólnota obywateli to także wspólnota moralna, gdzie przestrzeganie prawa jest wyznacznikiem wspólnoty obywatelskiej. Społeczeństwo jest najwyższym suwerenem sprawującym władzę przez swoich przedstawicieli oraz stoi na straży porządku społecznego. Jean-Jacques Rousseau pisze o umowie społecznej, która umożliwi funkcjonowanie państwa; u jej podstaw znajduje się poszanowanie wolności oraz prawa i obowiązki obywatelskie. W ujęciu republikańskim dobro wspólne jest ważniejsze niż dobro jednostki, a przynależność do wspólnoty implikuje także obywatelskie obowiązki. Obywatel jest motywowany do zaangażowania przez wspólny cel oraz dobre i szczęśliwe życie społeczności. Społeczeństwo obywatelskie jest jednocześnie najwyższą formą wspólnoty politycznej, uzupełnia państwo, ale to państwo jest najważniejsze [Pietrzyk-Reeves, 2012].

Społeczeństwo obywatelskie w modelu liberalnym to społeczeństwo, gdzie jednostka (społeczeństwo) ma większe znaczenie niż państwo, które pełni wobec niego rolę służebną. Społeczeństwo obywatelskie to przestrzeń niezależności i wolności. Motywacją dla zaangażowania jest potrzeba bezpieczeństwa [Kazimierzuk, 2021]. Adam Smith, twórca doktryny „niewidzialnej ręki

rynku”, twierdzi, że państwo ma przede wszystkim chronić własność i wolny rynek przed destabilizacją i wrogiem zewnętrznym. John Locke używa zamiennie pojęcia społeczeństwa obywatelskiego i politycznego, twierdząc, że podstawowe elementy życia gospodarczego, takie jak własność, praca i pieniądz, są pierwotne wobec rządu (państwa). Thomas Paine wyodrębnia sferę publiczną, która jest domeną aktywności społeczeństwa, w przeciwieństwie do sfery politycznej, która jest zależna od państwa. Według Johna Stuarta Milla obowiązki obywatelskie wynikają nie z umowy społecznej, o której pisze Rousseau, ale z faktu życia we wspólnocie. Alexis de Tocqueville zwraca uwagę na stowarzyszenia i zrzeszanie się jako formę aktywności obywatelskiej oraz rolę edukacji i wychowania w duchu wartości demokratycznych [Tocqueville, 1976].

Współcześnie w systemie liberalnej demokracji bliżej nam do myślenia o społeczeństwie obywatelskim w modelu liberalnym, z silną pozycją jednostki, praw własności i wolności. To niewątpliwie dorobek dziejów i cecha antropocenu, ale również zagrożenie dla wartości demokratycznych i obywatelskich, wynikające z konsumpcjonizmu, dehumanizmu i nadmiernej eksploatacji systemów. Mike Bottery zwraca uwagę na przyjęte standardy, stwierdzając, że mogą one być niewłaściwe dla przyszłego społeczeństwa. Wskazuje na systemy ochrony środowiska i edukacji jako te, w przypadku których nadmierne oczekiwania ekonomicznego wzrostu, skuteczności i konsumeryzm doprowadziły do pogorszenia się ich jakości [Bottery, 2012]. Gert Biesta pisząc o jakości w edukacji, wskazuje na trzy pojawiające się nieporozumienia: po pierwsze, jakość edukacji wiąże się z efektywnością i skutecznością; po drugie, jakość zakłada dążenie do dostarczenia odbiorcom tego, czego oczekują; po trzecie – nadmierna koncentracja na tym, co mamy mierzyć, zamiast pytania, co jest dla nas ważne, co ma dla nas wartość i o to, co nawet nie może być zmierzone [Biesta, 2019]. Pytanie o jakość jest jednocześnie pytaniem o cel edukacji. Trzópek-Paszkiewicz wskazuje dziesięć ról, które szkoła pełni w środowisku: „edukacyjna, wychowawcza, popularyzatorska, wyrównująca szanse, socjalizująca i integrująca, wspierająca, przekazywania wartości, tradycji i kultury, interwencyjna, współpracy z rodzicami oraz diagnozy sytuacji dziecka w środowisku” [Trzópek-Paszkiewicz, 2022]. W opinii autorki artykułu ważną rolę szkoły jest przygotowanie młodych ludzi do życia w społeczeństwie, a to wymaga kompetencji obywatelskich i demokratycznych.

Od początku XXI wieku można odnotować wzrost zainteresowania edukacją dla społeczeństwa demokratycznego (*education for democratic citizenship*, EDC). Osler i Starkey wskazują na sześć czynników, które wpływają na wzrost zainteresowania edukacją obywatelską: globalna niesprawiedliwość i nierówności, globalizacja i migracja, obawy dotyczące zaangażowania obywatelskiego i politycznego oraz deficyt młodzieży [Osler, Starkey, 2006]. W demokratycznym społeczeństwie różni agenci społeczni mogą kształtować wartości obywatelskie i postawy młodych ludzi: rodzice, koledzy i koleżanki, organizacje, szkoła [Maurissen, Claes, Barber, 2018]. Tworzenie demokratycznego środowiska szkolnego wpływa na zaangażowanie obywatelskie uczniów w przyszłości [Hess, 2009].

Szkoły stanowią załączek życia społecznego [Dewey, 1966], przestrzeń dla rozwoju kompetencji społecznych i społeczeństwa obywatelskiego [Kurczewska, 2006], rozwoju wartości demokratycznych i postaw obywatelskich [Fullan, 2010] oraz stwarzają szanse na spotkanie się uczniów „ze światem” [Biesta, 2019].

Jest to szczególne wyzwanie dla krajów Europy Środkowo-Wschodniej, które przez lata pozostawały pod rosyjską okupacją, co utrudniało rozwój społeczeństwa obywatelskiego [Osler, Starkey, 2006]. W Polsce mamy tradycję rozumienia społeczeństwa obywatelskiego jako opozycję względem władzy, co jest związane ze zmianami ustrojowymi i powstawaniem opozycji demokratycznej w latach 80. XX wieku. Zdaniem Pietrzyk-Reeves: „jednym z głównych problemów, dotyczących obecnie społeczeństwa postkomunistyczne i będących źródłem ich politycznej niestabilności jest słabo rozwinięta kultura obywatelska czy wręcz jej brak” [Pietrzyk-Reeves, 2012: 232]. Z drugiej jednak strony to właśnie wydarzenia z naszego obszaru geograficznego spowodowały ożywienie idei społeczeństwa obywatelskiego [Kazimierzczuk, 2021].

Spółeczeństwo obywatelskie wymaga systematycznego wspierania i debaty w przestrzeni publicznej. Byung-Chul Han przedstawiając swoją diagnozę społeczeństwa, trafnie stwierdza, że zbiorowość konsumentów nie stanowi wspólnoty ani nie jest zdolna do stawiania oporu względem władzy [Byung-Chul, 2022]. Jaką rolę w tym procesie pełni szkoła? W tej organizacji uczniowie się socjalizują, stają się upodmiotowieni, sprawczy. Jak dzisiaj młodzi ludzie rozumieją społeczeństwo obywatelskie? Okres edukacji szkolnej to równocześnie okres kształtowania się kompetencji społecznych, demokratycznych i obywatelskich uczniów. Na ile szkoła wspiera i zachęca uczniów do angażowania się w działania społeczne?

Metodologia badań własnych

Celem głównym badań jest poznanie rozumienia społeczeństwa obywatelskiego przez uczniów krakowskich szkół średnich. Natomiast praktycznym jest opracowanie rekomendacji dotyczących wprowadzenia zmian, które przyczyniłyby się do zwiększenia zaangażowania i aktywności społecznej uczniów i uczennic w szkole. Autorki postawiły następujące pytania badawcze:

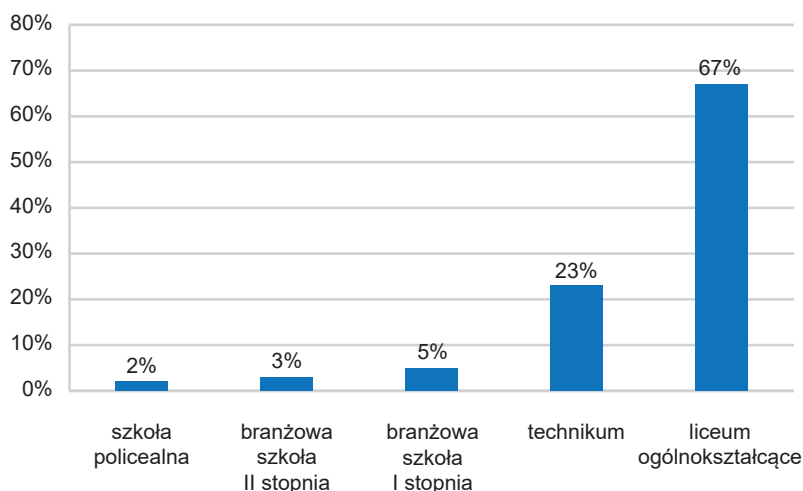
1. Jak uczniowie rozumieją społeczeństwo obywatelskie?
2. Czy szkoła zachęca/wspiera angażowanie się uczniów w działania społeczne?
3. Czy typ szkoły będzie miał wpływ na deklarację wsparcia angażowania się w działania społeczne?
4. Co zdaniem uczniów powinno się zmienić w szkole, aby ich zaangażowanie społeczne się zwiększyło?

Badania zostały przeprowadzone zgodnie z podejściem ilościowym od maja do września 2023 roku. W badaniach wykorzystano kwestionariusz składający się z metryki oraz 20 pytań dotyczących stopnia zaangażowania i aktywności

społecznej, motywacji do jej podejmowania czy propozycji rekomendacji zmian w szkole. Link do ankiety wraz z listem zapraszającym do udziału w badaniu został wysłany do każdej ze szkół ponadpodstawowych. Do udziału w badaniu zostały zaproszone wszystkie szkoły ponadpodstawowe zlokalizowane w Krakowie oraz gminie Kraków. Każda ze szkół znajdujących się w wykazie szkół oświatowych i placówek [Rejestr szkół i placówek oświatowych, 2023] otrzymała list z zaproszeniem do udziału w badaniu wraz z linkiem do badania ankietowego oraz załącznikiem ankiety. Wyniki badania ilościowego zostały opracowane przy wykorzystaniu programu SPSS, natomiast elementy jakościowe programu NVivo.

Wyniki

W badaniach wzięło udział 307 osób (147 kobiet, 139 mężczyzn oraz 21 osób niebinarnych), uczniów i uczennic szkół ponadpodstawowych zlokalizowanych w Krakowie (n = 298) oraz gminie Kraków (n = 9). Najwięcej osób uczących się reprezentowało liceum ogólnokształcące (67%), a najmniej szkołę policealną (2%). Poziom realizacji (*responserate*) – tj. stosunek liczby ankiet zakończonych sukcesem do liczby szkół, które należą do badanej populacji – wyniósł w przybliżeniu 6%. Rysunek 1 prezentuje udział poszczególnych typów szkół ponadpodstawowych w badaniu.

Rysunek 1. Udział poszczególnych typów szkół ponadpodstawowych w prowadzonych badaniach

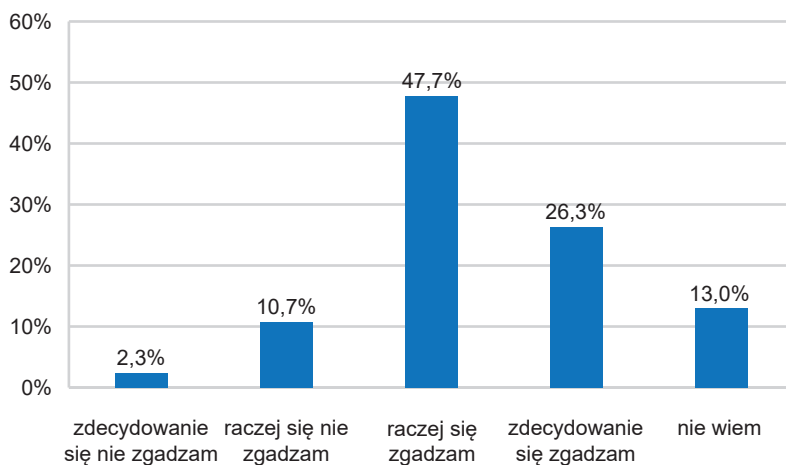
Źródło: opracowanie własne, wyniki badań ilościowych w 2023 roku.

Analiza semantyczna słów zawartych w odpowiedziach respondentów pozwoliła na stworzenie chmury najczęściej przyjmowanych określeń, definiujących pojęcie społeczeństwa obywatelskiego (rys. 2). Najczęściej użyte przez uczniów i uczennice słowa opisują społeczeństwo obywatelskie jako grupę „aktywnych obywateli, którzy tworzą zaangażowaną, niezależną wspólnotę ukierunkowaną na cel”. Stosunkowo duża część uczniów i uczennic nie potrafiła jednak zdefiniować tego pojęcia w ogóle (udzielając odpowiedzi „nie wiem”). W definicjach pozostałych osób występują także kategorie związane z wartościami takimi jak: odpowiedzialność, dobro, równość, autonomia, świadomość. Część badanych ogranicza to pojęcie do kategorii przynależności narodowej. W ich rozumieniu społeczeństwo obywatelskie to wąska grupa, ograniczona do polskich obywateli.

Rysunek 2. Chmura słów – rozumienie społeczeństwa obywatelskiego

Źródło: opracowanie własne, wyniki badań ilościowych w 2023 roku.

Rysunek 3. Deklaracje uczniów szkół ponadpodstawowych dotyczące wsparcia angażowania się w działania społeczne

Źródło: opracowanie własne, wyniki badań ilościowych w 2023 roku.

Zdaniem zdecydowanej większości (74% respondentów) szkoła wspiera osoby uczące się w angażowaniu się w działania społeczne (rys. 3). Taka sama liczba osób (po 13%) deklaruje brak wsparcia oraz brak wiedzy w tym zakresie.

Poniższa tabela prezentuje odpowiedzi dotyczące oceny wsparcia szkoły dokonanej przez osoby uczące się w odniesieniu do typu placówki (tab. 1). Wyniki wskazują, że uczniowie liceów w porównaniu do uczniów pozostałych typów szkół częściej deklarują, że otrzymują wsparcie dotyczące angażowania się w działania społeczne.

Tabela 1. Typ szkoły a deklaracje uczniów szkół ponadpodstawowych dotyczące wsparcia angażowania się w działania społeczne

Typ szkoły	Ogółem						
	Liceum ogólnokształcące	Technikum	Branżowa I stopnia	Branżowa II stopnia	Szkoła policealna	Szkoła społeczna przysposabiająca do pracy	
Zdecydowanie się nie zgadzam	4	1	1	0	1	0	7
	2,1%	1,9%	8,3%	0,0%	16,7%	0,0%	2,6%
Raczej się nie zgadzam	22	6	4	2	0	0	34
	11,8%	11,1%	33,3%	25,0%	0,0%	0,0%	12,7%
Raczej się zgadzam	90	35	5	5	4	1	140
	48,1%	64,8%	41,7%	62,5%	66,7%	100,0%	52,2%
Zdecydowanie się zgadzam	71	12	2	1	1	0	87
	38,0%	22,2%	16,7%	12,5%	16,7%	0,0%	32,5%
	187	54	12	8	6	1	268
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Źródło: opracowanie własne, wyniki badań ilościowych w 2023 roku.

W odniesieniu do różnic między typami szkół przeprowadzono jednoczynnikową analizę ANOVA. Test okazał się istotny statystycznie, co oznacza, że należy odrzucić hipotezę o braku różnic między typami szkół (tab. 2).

Tabela 2. Wyniki analizy ANOVA

W jakim stopniu zgadzasz się z twierdzeniem, że Twoja szkoła stwarza warunki do angażowania się w działania społeczne?	Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	Istotność
Między grupami	3,975	2	1,987	3,811	0,023
Wewnątrz grup	130,381	250	0,522		
Ogółem	134,356	252			

Źródło: opracowanie własne, wyniki badań ilościowych w 2023 roku.

Połowa osób badanych albo nie udzieliła żadnej odpowiedzi na pytanie dotyczące propozycji wprowadzenia zmian, które wpłynęłyby na wzmocnienie ich zaangażowania i aktywności społecznej („Co Twoim zdaniem powinno się zmienić w szkole, abyś był/a w niej bardziej zaangażowany/a i aktywny/a społecznie?”), albo stwierdziła, że obecna sytuacja im odpowiada i nie jest potrzebne wprowadzanie zmian. Druga połowa respondentów wskazała konkretne przykłady zmian. Wśród tych głosów najczęściej pojawiały się te, które podkreślają rolę szkoły i nauczycieli w stwarzaniu warunków i wspieraniu angażowania się i aktywności społecznej – „szkoła powinna bardziej zachęcać do aktywności”, „(...) większe wsparcie ze strony nauczycieli i pracowników szkoły”, powinno pojawiać się „więcej inicjatyw od nauczycieli”. Uczniowie rekomendują, aby to „szkoła organizowała różne akcje, wydarzenia, eventy” i oferowała „wsparcie finansowe do realizacji ważniejszych projektów”. Szkoła powinna zachęcać też do społecznego angażowania się „od początku nauki i budować zaufanie – pokazywać, że uczniowie mogą się w niej swobodnie wyrażać”.

Według uczniów w szkole przede wszystkim powinny się zmienić zakres i forma przekazywanych treści oraz podejście szkół i nauczycieli do osiągnięcia wyników. Uczniowie twierdzą, że „szkoła nie pasuje do potrzeb [uczniów]”, „szkoła nas nie rozumie – oczekuje od nas bycia dorosłymi, a my nadal dorastamy i robimy błędy”. Uczniowie czują się przeciążeni, a z uwagi na „zbyt wiele nauki” w konsekwencji „brakuje czasu na angażowanie się”. Zdaniem niektórych „brak czasu to jest największa przeszkoda – (...) mam tyle zadań i projektów ze szkoły, że zwyczajnie nie starcza czasu na dodatkowe aktywności”. Zdaniem jednej z uczennic „nikt nie zdecyduje się poświęcić wolnego czasu na aktywność społeczną, jeżeli następnego dnia grozi mu słaba ocena”. Czas, który mógłby poświęcić na zaangażowanie się społecznie, poświęci raczej na naukę. W kontekście wzmocnienia zaangażowania społecznego uczniowie oczekują większej „wolności dla własnych inicjatyw” i wzmocnienia roli samorządu uczniowskiego. W opiniach osób badanych pojawiały się postulaty dotyczące zmian w komunikacji szkoły z uczniami i promowania, popularyzowania i uświadamiania roli aktywności społecznej. Wybrane odpowiedzi podkreślają, że „uczniowie nie

wiedzą, jakie mają możliwości angażowania się”, a „szkoła powinna lepiej informować w o realizowanych akcjach” i „dostępnych działaniach społecznych”. Zdaniem badanych rolą szkoły jest „promowanie zaangażowania społecznego”. W tym kontekście proponują konkretne rozwiązania – organizowanie większej liczby aktywności poświęconych zaangażowaniu społecznemu oraz tworzenie gazetek szkolnych z kalendarzem wydarzeń społecznych.

Dyskusja wyników

Niniejszy artykuł wpisuje się w dyskusję nad rolą i relacjami szkoły ze społeczeństwem. Wydaje się, że jest to kwestia szczególnej wagi w naszej młodej demokracji [Osler, Starkey, 2006]. Artykuł stanowi propozycję otwarcia dyskusji nad rozumieniem społeczeństwa obywatelskiego przez osoby uczące się w krakowskich szkołach ponadpodstawowych oraz nad sposobami wspierania przez szkoły jego rozwoju. Autorki kierowały się potrzebą określenia, o jakim społeczeństwie obywatelskim mówi dzisiaj młode pokolenie i czy istnieje wspólna przestrzeń do jego rozumienia. Uzyskane wyniki wskazują, że wciąż jest wiele do zrobienia w tym obszarze. Należy bowiem mieć na uwadze, że znaczna część badanych osób nie podzieliła się swoim rozumieniem tego pojęcia, ponieważ, zgodnie ze wskazaniem, nie znała jego definicji. Jest to zjawisko niepokojące, także w świetle badań prowadzonych przez CBOS [2022]. W 2021 roku łączny odsetek osób, które zadeklarowały, że angażują się w działalność społeczną, wyniósł 45%, przy jednoczesnym obniżaniu się poziomu aktywności społecznej poza organizacjami obywatelskimi. Jeśli zatem młode pokolenia nie rozumieją, czym jest społeczeństwo obywatelskie, jak wobec tego możemy się spodziewać ich rosnącego zaangażowania w działania społeczne w przyszłości? Jak wskazują wyniki naszego badania, uczniowie i uczennice, którzy podzielili się swoją definicją, przede wszystkim rozumieją społeczeństwo obywatelskie jako wspólnotę, która działa na rzecz otwartego, pluralistycznego społeczeństwa. Takie rozumienie podkreśla potencjał normatywny, jaki niesie ze sobą idea społeczeństwa obywatelskiego. Niemniej jednak wśród podawanych przez młode pokolenie definicji znalazło się także takie rozumienie, które może prowadzić do patologii. Porzuca ono bowiem działania dla dobra wspólnego na rzecz realizacji grupowych egoizmów. Warto o tym pamiętać zwłaszcza w świetle roli szkoły, jaką niesie we wspieraniu rozwoju aktywnego uczestnictwa społecznego i kształtowaniu obywatelskości. Te wyniki mogą stanowić pole do refleksji dla liderów edukacyjnych – dyrektorów, nauczycieli, organów prowadzących oraz osób odpowiedzialnych za tworzenie polityk edukacyjnych.

Autorki badania są świadome ograniczeń przeprowadzonych badań, które przede wszystkim związane są z wielkością i doбором próby badawczej. To ograniczenie może wpływać na uzyskane wyniki zwłaszcza w świetle przeprowadzonych testów statystycznych. Słabością naszego badania był także ograniczony dostęp do osób badanych, ponieważ link do badań ankietowych był

rozsyłany przez administrację szkoły. Wreszcie ograniczenie stanowi specyfika populacji i polisemiczność pojęć użytych w kwestionariuszu.

W przyszłych badaniach należałoby nie tylko zwiększyć wielkość próby, zapewnić losowy dobór oraz bezpośredni dostęp do respondentów. Należy także zadbać o spójność pojęć stosowanych w narzędziu badawczym.

Rekomendacje dla szkół

Wśród najważniejszych rekomendacji dla szkół, które zdaniem osób uczących się mogą wspierać ich aktywność obywatelską, znajdują się następujące postulaty:

Rekomendacja 1. Warto zwiększyć edukację w zakresie wiedzy na temat społeczeństwa obywatelskiego. Uczniowie postulują zwiększenie liczby tematów odnoszących się do aktywności w trakcie lekcji i poza nimi. Ich zdaniem szkoły powinny lepiej promować dostępność takiej aktywności w szkole.

Rekomendacja 2. Warto wzmocnić proces komunikacji szkoły z osobami uczącymi się i promować działania z obszaru aktywności społecznej. W tym celu należy w większym stopniu wykorzystywać media społecznościowe, wzmocnić rolę samorządu uczniowskiego i współpracę z otoczeniem społecznym szkół.

Rekomendacja 3. Z uwagi na fakt, że młodzi ludzie nie podejmują aktywności w sferze społecznej z powodu ograniczonego czasu na tego typu działalność, szkoły powinny rozważyć zmianę zakresu i formy przekazywanych treści. W związku z przeciążeniem pracą w szkole i zbyt dużymi wymaganiami systemu szkolnego konieczne jest postawienie innych wartości w centrum zainteresowania i działań szkoły. W kontekście uzyskanych wyników warto ukierunkować te zainteresowania i zintensyfikować działania szkoły w kierunku zwiększenia aktywności społecznej.

Bibliografia

- Biesta G. (2019), *What kind of society does the school need? Redefining the democratic work of education in impatient time*, „Studies in Philosophy and Education”, 7, 657–668.
- Bottery M. (2012), *Leadership, the logic of sufficiency and the sustainability of education*, „Educational Management Administration & Leadership”, 40(4), 449–463.
- Byung-Chul H. (2022), *Spółczesność zmęczenia i inne eseje*, przeł. R. Pokrzywka, M. Sutowski, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Dewey J. (1966), *Democracy and Education*, Collier-Macmillan Canada Ltd, Toronto.
- Fullan M. (2010), *All Systems Go: The Change Imperative for Whole System Reform*, SAGE Publishing, Thousand Oaks.
- Hess D.E. (2009), *Controversy in the Classroom: The Democratic Power of Discussion*, Routledge, New York.

- Kazimierczuk M. (2021), *Ewolucja pojęcia idei społeczeństwa obywatelskiego* [w:] R. Kania, M. Kazimierczuk, *Społeczeństwo obywatelskie. Historia. Teoria. Praktyka* (14–33), Wydawnictwo Difin, Warszawa.
- Kurczewska J. (2006), *Lokalne społeczeństwo obywatelskie (dwie możliwości interpretacyjne)* [w:] B. Jałowiecki, W. Łukowski, *Społeczności lokalne. Teraźniejszość i przyszłość* (73–95), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Maurissen L., Claes E., Barber C. (2018), *Deliberation in citizenship education: how the school context contributes to the development of an open classroom climate*, „Social Psychology of Education”, 21, 951–972.
- Osler A., Starkey H. (2006), *Education for democratic citizenship: a review of research, policy and practice 1995–2005*, „Research Papers in Education”, 21(4), 433–466.
- Pietrzyk-Reeves D. (2012), *Idea społeczeństwa obywatelskiego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Tocqueville A. de (1976), *O demokracji w Ameryce*, przeł. M. Król, Państwowy Instytut Wydawniczy, Kraków.
- Trzópek-Paszkiewicz J. (2022), *Rola szkoły w środowisku społecznym w opinii nauczycieli – doniesienia z badań* [w:] G. Baran, *Współczesne problemy zarządzania publicznego* (163–178), Instytut Spraw Publicznych UJ, Kraków.

Badania

- CBOS, *Aktywność w organizacjach obywatelskich*, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2022/K_041_22.PDF [dostęp: 2.05.2023].
- Rejestr szkół i placówek oświatowych*, 2023, <https://dane.gov.pl/pl/dataset/839,wykaz-szko-i-placowek-oswiatowych/resource/51521/table> [dostęp: 2.05.2023].